

ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ОРГАНІЧНОГО ВИРОБНИЦТВА В ГОСПОДАРСТВАХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ–ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Н. Й. Романюк д.іст.н., професор
Житомирський національний агроскологічний університет

Проблеми екології та прагнення до безпечних для здоров'я людей продуктів з кожним роком все актуальніші. Якщо подивитися на сільське господарство у зрізі історії, то головною метою науковців і практиків, були не тільки високі врожаї, а, передусім, висока якість сільськогосподарської продукції. Для цього покоління аграріїв вивчали та застосовували різні методики землеробства і, зокрема, органічне, яке б забезпечувало постійне підвищення родючості ґрунтів та отримання безпечної для здоров'я продукції.

За визначенням наведеним у Постанові Ради ЄС 834/2007 органічне виробництво – цілісна система господарювання та виробництва харчових продуктів, яке поєднує в собі найкращий досвід з огляду збереження довкілля, рівень біологічного різноманіття, збереження природних ресурсів, застосування високих стандартів належного утримання тварин та метод виробництва, який відповідає певним вимогам до продукції, виготовлених із застосуванням речовин і процесів природного походження».

Цінний досвід впровадження органічного виробництва накопичували господарства України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. після відміни кріпосного права в умовах економічної модернізації. Зростанню прибутковості господарств поміщиків і селян сприяли спеціалізація окремих економічних районів, застосування нових технологій вирощування сільськогосподарських культур, використання машин, добрив, більш якісного насіння, використання покращеної кормової бази і племінної справи у тваринництві – в чому провідну роль відігравали сільські підприємці.

Розвиток продуктивних сил і нових капіталістичних виробничих відносин сприяв спеціалізації окремих районів. На початку ХХ ст. губернії підросійської України за виробництвом продукції сільського господарства розділялися на три основні економічні райони: Лівобережжя, Правобережжя і Південь. На Лівобережній Україні, у склад якої входили Полтавська, Харківська і Чернігівська губернії, поряд з вирощуванням зернових розвивалося виробництво тютюну, конопель і, частково, цукрових буряків.

Київська, Подільська і Волинська губернії, розташовані на Правобережжі, спеціалізувалися на вирощуванні озимої пшениці і цукрових буряків. Волинська губернія – на виробництві хмелю. Південь України, який охоплював Катеринославську, Херсонську і Таврійську губернії, визначився як район виробництва зерна на ринок і тонкорунного вівчарства [1, с. 9].

Зокрема, про спеціалізацію досліджуваного регіону відзначалося в одному з видань 1914 р. «Весь Юго–Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям», яка була підготовлена Південно–Західним відділенням Російської Експортної палати за участю професора М. Довнар–Запольського і під редакцією викладача Київського Комерційного інституту А. Ярошевича. «В полеводстве доминируют сахарная свекла и озимая пшеница и дают в сложности продуктов на сумму 80–90 млн. руб., причем эти продукты являются главными продажными продуктами сельского хозяйства. Кроме того, они служат сырьем для местной промышленности – свеклосахарной и мукомольной, дающих 2/3 общей производительности. Учитывая значение этих фактов, имеем основание присвоить Юго–Западному краю наименование свекловичной – пшеничной производительной среды» [2, с. 16].

Дані про структуру площі посівів України на 1913 р. свідчать, що частка зернових культур становила 90,5 %, технічних – 3,5 %, овочевих та картоплі – 3,6 %, кормових – 2,1 %, інших – 0,3 % [3, с. 54]. Збільшення площ під зерновими було пов'язано з тим, що хліб був головним продуктом харчування. Крім зернових культур, які займали переважну більшість площ у загальній структурі посівів, зростало значення і технічних культур, особливо цукрових буряків. Найбільше вирощували цукрових буряків у Київській, Подільській і Волинській губерніях, що давало високі прибутки. Губернії виявилися найбільш придатними для цукробурякового виробництва як в силу своїх природних (грунтових і кліматичних) даних, так і в силу економічних умов (густота населення, стан сільського господарства). Так, 1910 р. цукрові буряки в краї займали площу в 345 тис. дес. при загальній площі посіву в імперії 611 тис. дес., що складало 56 %, причому прибуток сільського господарства від цієї культури складав в сумі не менше 55 млн. руб. За розмірами плантацій цукрових буряків Київська і Подільська губернії займали перше місце в Російській губернії [4, с. 29, 30].

Економічною базою розвитку ринкового сільського господарства та переробної промисловості, а відтак,

підприємництва, стали, в першу чергу, великі землеволодіння підприємливих дворян, які на основі своїх маєтків в нових історичних умовах зуміли створити прибуткові товарні господарства. У Київській, Подільській і Волинській губерніях особливістю поміщицького землеволодіння була наявність великих латифундій: середній їх розмір на Волині становив 790,1 дес., у Київській губернії – 538,6 дес., Поділлі – 505,8 дес. На Лівобережжі середній розмір великих землеволодінь був значно меншим: у Чернігівській губернії він становив 101,4 дес., Полтавській – 111,4 дес., Харківській – 367,1 дес. [5, с. 15,17].

На початку ХХ ст. поряд зі спадковими крупними землевласниками польського походження Браницькими, Потоцькими, Сангушками з'явилися нові великі землевласники – Симиренки, Терещенки, Харитоненки, які вийшли з низів і в нових економічних умовах змогли придбати велику кількість угідь. Про намагання займатися підприємництвом, пов'язаним із власністю на землю, свідчать багато документів того періоду. Так, в Київській, Подільській і Волинській губерніях за підрахунками автора у 1913 р. 870 осіб володіли земельною власністю, розміри якої перевищували 1 тис. дес. (у Київській губернії – 255 осіб, у Подільській – 256, у Волинській – 359). Серед них найбільші земельні володіння мали: графиня М. Браницька (102 495 дес.), граф Й. Потоцький (70 876 дес.), вдова дійсного ст. радника С. Уварова (67 070 дес.), князь Р. Сангушко (65 213 дес.), дворянин Е. Малинський (49 038 дес.), дружина обер-егермейстера імператорського двору К. Балашова (36295 дес.), князь Ф. Радзивілл (32 357 дес.), дворянин Н. Терещенко (25 176 дес.), дворянин Е. Тишкевич (25 163 дес.), дворянка О. Дверницька (24 489 дес.) [2, 6].

Відомими підприємцями були графи Бобринські, які для досягнення інтенсифікації поєднували виробництво сільськогосподарської продукції з її переробкою на власних цукрових заводах і млинах. Зокрема, О. Бобринський запроваджував кращі прийоми обробітку ґрунту та догляду за посівами цукрових буряків. «Поля приготавлялися так, чтобы на них мог быть виден след, пробежавшей по полю самой малой птички». Ним було придумано багато землеробських знарядь. Глибока оранка, запроваджена О. Бобринським, сприяла отриманню високих врожаїв цукрових буряків вищої якості [7, с. 164]. Він першим започаткував у своєму господарстві метод замочування насіння цукрових буряків перед посівом. Практика багатьох господарств показала переваги посіву таким насінням. Ранні і

дружні сходи замоченого насіння цукрових буряків встигають до появи «цукрового жучка» зміцнитися і тому вегетаційний період цукрових буряків замоченим насінням на 8–12 днів більший, а тому і за кількістю і за якістю врожай таких буряків вищий [8, с. 280, 281].

Передові на той час технології у землеробстві і переробній промисловості запроваджували у своїх господарствах графи Браницькі. Зокрема, якщо на Київщині переважала трипільна сівозміна, то в маєтках Браницьких більшість сіл використовували вже дев'ятипільля, що в цих краях було рідкістю. Багатопільля було особливо поширеним у Васильківському повіті, де «з 92 маєтків багатопільну сівозміну практикували в 31 маєтку [9, с. 46]. Поєднання ефективної сівозміни, якісного насіння та родючих ґрунтів давало можливість збирати високі врожаї.

Повчальним є досвід підприємництва і меценатства династії Терещенків, три покоління якої удосконалювали виробництво. Вони зуміли знайти найбільш прибуткову сферу своєї діяльності – виробництво цукру. Вийшовши з низів, завдяки наполегливій праці Терещенки стали успішними і заможними. Зокрема, родоначальник династії Артемії та сини Микола і Федір, отримали дворянські титули. Придбавши великі землеволодіння Терещенки впроваджували високу культуру землеробства, уміло поєднували рослинницьку і тваринницьку галузі. Вирощені цукрові буряки переробляли на власних цукрових заводах, побудованих у маєтках, що було економічно ефективно і прибутково [10, 11].

Кваліфіковано і уміло господарювали у своїх маєтках великі землевласники краю Євстафій і Роман Сангушки, які для отримання високих прибутків також поєднували сільськогосподарське і промислове виробництво. Їм належали маєтки на Волині і в Київській губернії, в яких з кожним роком зростала продуктивність землеробства завдяки запровадженню нових методів обробітку ґрунту, використанню мінеральних добрив, багатопільної сівозміни, застосуванню машин та вдосконалених знарядь праці. Їх господарства стали основними постачальниками товарного хліба на внутрішні та зовнішні ринки [12].

Маєток у Мошеному (1994 дес. землі, із них орної – 1842 дес.) Гайсинського повіту Подільської губернії належав Б. Ханенку. Починаючи з 1886 р., за рахунок власних ресурсів він перетворив маєток на прибуткове господарство [13, с. 259, 260]. До 1895 р. тут практикували 9-ти пільну сівозміну; а пізніше, коли була придбана ще 370 дес., було введено 12-ти пільну сівозміну на площі в 1 672 дес. [14, с. 279]. Цінним є досвід ведення Б. Ханенком

городнього насіннєвого господарства на порівняно великій площі 60 дес., зосередженого головним чином у Київській губернії. Про те, що ця справа йшла вдало, свідчать факти про чотириразове нагородження золотими медалями на всеросійських виставках [15, с. 297–298].

У маєтку Берестяги Ф. Закржевського (Подільська губернія, Гайсинський повіт) усього землі було 1677,6 дес. Головний прибуток господарство отримувало від землеробства – від вирощування пшениці і цукрового буряка. У маєтку застосовувалася переважно 10–ти пільна сівозміна: 1) пар з добривом; 2) озима пшениця; 3) цукровий буряк; 4) ярові; 5) пар; 6) озима пшениця; 7) цукровий буряк; 8) пар; 9) озима пшениця; 10) ярові. Щодо тваринництва, то в господарстві налічувалося 90 коней і 150 волів [16, с. 30, 31].

Завдяки поліпшенню культури землеробства, зокрема, застосуванню обґрунтованих сівозмін і внесенню в достатній кількості органічних добрив прикладом прибуткового господарювання був маєток В. Римського–Корсакова в с. Лемеші Житомирського повіту, Волинської губернії, у володінні якого було 848 дес. 699 кв. саж. Застосовувалися сівозміни: на площі 246 дес. 2188 кв. саж. з посівом конюшини і цукрових буряків – восьмипільна, а у двох інших ділянках на площі 135 дес. 1453 кв. саж. і на 207 дес. 612 кв. саж. орної землі – чотирьохпільна – з використанням на посів цукрових буряків, з угноєнням поля, яке було під паром (по 90 возів на десятину) [17, арк. 26, 27].

Удосконалювали культуру землеробства і селянські господарства. Ефективно господарювали хуторяни 3-го Краснянського товариства Рогачівської волості, Новоград-Волинського повіту, в яке входило 12 господарств (майже всі вони колишні чиншовики, і купили хутори частково для себе, частково для синів). Серед них наводимо опис господарювання Я. Камінського, площею в 9 дес., як і у переважній більшості господарств хуторян. Сівозміна була трипільна: вирощували жито, ячмінь, гречку, овес, картоплю. Обробіток ґрунту проводився простими знаряддями, а на удобрення – використовували гній. Але найбільшу увагу господар надавав якості насіння, і завдяки цьому врожаю вистачало на власні потреби і для продажу [18, арк. 394].

Цікава історія містечка Стара Прилука Бердичівського повіту Київської губернії, яке ще в XVIII ст. було центром володінь графів Боженських. На початку 30-х рр. XIX ст. земельну власність у містечку придбав В. Здзеховський, працьовитий, ошадливий, але

господарював по старинці. Інший порядок був запроваджений, коли цей маєток на початку 1850-х рр. перейшов у спадщину сину Ц. Здзеховському, який постійно дбав про нові технології, збільшив кількість худоби, що позитивно вплинуло на покращення родючості полів. По благоустрою і виробничим потужностям господарство стало провідним у навколишній окрузі, отримувало сталі врожаї.

Близько середини 1880-х рр. власник помер, синові Чеславу залишив багатий маєток і значні капітали. При молодому власникові Ч. Здзеховському, заведені в господарстві порядки зберігалися, і навіть, коли в 1890 р. він змушений був продати маєток, господарство опинилось в надійних руках нових власників і орендаторів – С. Мерінга і К. Блажковського, які продовжили справу своїх попередників, постійно підтримували родючість ґрунту, практикували сівозміни, що забезпечувало високі прибутки. «В хозйстве на каждом шагу заметна большая осторожность и предусмотрительность; другой арендатор наверно сеял бы в Прилуке свеклы 400 моргов, да пшеницы 660 и, очень возможно, – зарвался бы; но К. Блажковский не желает форсировать, а потому сеяли свеклы только 250 моргов, пшеницы 450 и ржи 210, так как рожь хоть и дешева, но за то хлеб этот не знает неурожая. В выполнении всех работ по хозяйству видна аккуратность, порядок и благоразумная экономия» – пише кореспондент щотижневого журналу «Земледелие» Київського товариства сільського господарства у 1898 р. [19, с.243,244].

З матеріалів аграрно-економічного дослідження Південно-Західного краю наводимо приклад ферми «Конельські хутори» власника М. Галензовського (Київська губ., Липовецький повіт), яка була розташована на землях сіл Конельські хутори і Медоватка. Усього землі – 252,5 дес., з них на 75 дес. землі практикувалася 10-пільна сівозміна: 1) пар з добривом (75 возів на морг); 2) озимий рапс; 3) озима пшениця; 4) цукровий і кормовий буряк; 5) овес або ячмінь з підсівом конюшини; 6) конюшина у два укуси; 7) конюшина і пар; 8) озима пшениця; 9) буряк або бобові зернові (горох, боби, чечевича); 10) овес, ячмінь, просо. На інших 48,6 дес. землі використовували 9-пільну сівозміну [16, с. 53]. В основному, господар отримував прибуток від вирощування пшениці і цукрового буряка.

У другій половині XIX ст. у с. Свидя (28 км від Черняхова) поміщик В. Квасницький мав у власності 3 тис. дес. землі. Зазначимо, що в цій місцевості, як переважно на Волині, родючість землі невисока. Проте власник маєтку зумів налагодити прибуткове

господарювання. В землеробстві широко використовувались плуги, сівалки, культиватори, косарки. Все було привезено з Німеччини та інших місць. Багато прибутку поміщику давав хміль. Були збудовані хмільники на дротах і чотириповерхова хмелесушка. Окрім цього поміщик мав великий сад, який також давав прибутки [20, с.161].

Таким чином, у другій половині XIX – на початку XX ст. в умовах економічної модернізації закладалися основи органічного виробництва у поміщицьких і селянських господарствах України:

- структура посівних площ і типи сівозмін визначалися спеціалізацією господарства, у якому поєднувалися рослинницька і тваринницька галузі;

- впроваджувалася структура посівних площ і система сівозмін з насиченням багаторічними травами;

- розвиток тваринництва забезпечував можливість внесення органічних добрив.

Список літератури

1. Отмена крепостного права на Украине: сбор. докум. и матер. – К.: Изд-во АН УССР, 1961. – 427 с.

2. Весь Юго-Западный край: Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям / под. ред. М. В. Довнар-Запольского, А. И. Ярошевича. – К.: Юго-Западное отд-ние Рос. Экспорт. Палаты, 1914. – 1115 с.

3. Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – 554 с.

4. Марголин Д. Свеклосахарная промышленность. / Д. Марголин // Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям / Ред. М. В. Довнар-Запольского, А. И. Ярошевича. – [1-е изд. / Л. М. Фиш, П. Е. Вальсов]. – К.: Юго-Западное Отд-ние Рос. Экспортной Палаты, 1914. – С. 80–85.

5. Лось Ф. Є. Класова боротьба в українському селі, 1907–1914 /Ф. Є. Лось, О. Г. Михайлик. – К.: Наукова думка, 1976. – 284 с.

6. Список землевладельцев и арендаторов Волынской губернии, во владении которых находится не меньше 50 дес. земли. – Житомир: Волынской губернии тип., 1913. – 270 с.

7. Толпыгин М. А. Обзор сахарной промышленности в России по данным собранным Акцизным ведомством // Записки по свеклосахарной промышленности. / М. А. Толпыгин. – Т. XL. 1910. 1 марта. № 3. – 168 с.

8. Земледелие. – 1898. – № 18.

9. Перерва В.С. Графи Браницькі: підприємці та меценати / В. С. Перерва.–Біла Церква: Вид-во Пшонківський О.В.,2010.– 269 с.

10. Центральний Державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУ у м. Києві). – Ф. 830. – Оп.1. – Спр.834
Описание заводов и имений Терещенко Н. А. и наследников Терещенка Ф. А., 1903 г., 43 арк.

11. ЦДІАУ у м. Києві). – Ф. 830. – Оп.1. – Спр.445. Сведения о прибыльности имений Терещенка Ф.А. за 1881/1890 гг., 42 акр.

12. Балинець Л. Князі Сангушки – підприємці з Болохівщини / Л. Балинець // Болохівщина: земля і люди : всеукр. наук.–краєзн. конф. 23–24 черв. 2000 р. : тези доп. «Велика Волинь». – Хмельницький, 2000. – Т. 20. – С. 228–231.

13. Земледелие. – 1898. – № 17.

14. Земледелие. – 1898. – № 18.

15. Земледелие. – 1898. – № 19.

16. Материали по аграрно–економічному дослідженню Юго–Западного края (Уманский, Липовецкий, Звенигородский и Таращанский уезды Киевской губернии и Гайсинский уезд Подольской губернии). – [Изд. Уманско–Липовецкого сельхоз. общ.]. – Гайсин: Тип. У. Л. Шварцман, 1909. – 178 с.

17. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф.181. – Оп. 1 – Спр. 215. Дело Житомирского отделения Государственного банка (протокол учетно–судного комитета отделения банка и переписка отделения банка с Государственным банком), 1895–189гг., 69 арк.

18. ДАЖО. – Ф.226. – Оп. 1 – Спр. 47. Об обследовании по уездам Вольнской губернии крестьянских хозяйств устойчивого типа и о показательных хуторских хозяйствах, 1908–1909 гг., 782 арк.

19. Земледелие. – 1898. – № 16.

20. Історія Черняхівщини: етапи становлення і сучасність. – Житомир: ОП «Житомирська облдрукарня», 2009. – 848 с.